

תוכן העניינים

1	מבוא
3	מרחב, גבולות ואתיקה
25	פרקי הספר
32	תודות
33	שער ראשון: בלב המאפליה
39	פרק 1: על גג פח לזהט
41	על ההרחקה
46	על הגג
55	אינטימיות: הירידה מהגג
62	חייתיות
66	טופוגרפיה של התנגדות
69	פרק 2: ללא מזל
72	יורים ובוכים
77	מזל מוסרי
79	מזל מוסרי נסיבתי
87	מזל מוסרי בסיסי
95	פרק 3: העין השלישית
102	אגדה פלסטינית
112	מצב החירום
115	מסטריאוטיפ לגרוטסקה

- 118 חיוך הגדי וכזות
- 123 המתים המהלכים באגדות האינתיפאדה
- 127 איברי אנוש באותיות השמש, אותיות הירח
- 133 על מעשה הסיפר
- 137 שער שני: עורף
- פרק 4: א"ב יהושע והתמתנותו של השמאל
במפנה המילניום
- 141
- 143 אבות, בנים ומיתוס העקרה ביצירותיו של יהושע
- 152 שני סוגים של הקרבה
- 160 על רוחות ואחריות
- 164 הסופר והשמאל
- פרק 5: אורלי קסטל-בלום בין שתי אינתיפאדות
- 169
- 170 עולמה של דולי
- 172 האם והמפה
- 180 מחלה
- 182 מהאנטומיה של הגוף לאנטומיה של המוות
- 188 מדולי סיטי לחלקים אנושיים
- פרק 6: טרורזים ופניו של האחר המת
- 193
- 194 על לוינס ואחרות
- 198 המפגש
- 203 פניו של האחר
- 209 האחריות כלפי האחר המת
- 219 קריאה לאתיקה אחרת
- פרק 7: פריעת גבולות: פרספקטיבה נשית
- 225
- 227 המרחב הריזומטי

241	אמנות נוודית
250	דה־טריטוריאליזציה ונשיות
	פרק 8: על אימפריאליזם מוסרי והכשל האתי של
258	האנלוגיה: סיכום ביניים
262	אנלוגיה כתחרות בין קורבנות
271	אמפתיה ריקה
277	טלטלה אמפתית ואחריות אתית
284	ירידה מהאולימפוס האתי?
286	אפילוג
291	ביבליוגרפיה
291	מקורות ראשוניים
295	מקורות משניים
336	מפתח

מבוא

לאזרחי ישראל אין מושג ברור של גבול. חיים בצורה כזאת פירושה חיים בבית שכל גבולותיו זזים ללא הפסקה, פתוחים לרוח. לאדם שאין בביתו קירות מוצקים יש קושי לדעת היכן "נגמר" הבית שלו והיכן מתחיל הבית השני. (דויד גרוסמן)¹

הגעתי ממקום של ציונות, ממקום של הגשמה שאמור להיות מלא תוכן. מקום שבו אין בכלל ריקנות. מקום מלא מיתוסים, ייעוד, שליחות. אבל הרי יש כאן משהו לגמרי פרוקסלי. 50 שנה עברו, ולמדינה הזו עוד אין גבולות. לא סימנו אותם. בן אדם לא יודע עד איפה מותר ללכת. איפה מסוכן, ואחר כך מתפלאים שאנשים הולכים לכיוונים משונים. (אורלי קסטל-בלום)²

דויד גרוסמן משתמש במושגים "בית" ו"גבול" כדי לאפיין את המצב בישראל. ישראל הוקמה כבית לעם היהודי, אך בשל נסיבות היסטוריות ופוליטיות הבית נותר חסר גבולות ברורים. דימוי המדינה וגבולותיה לבית ולקירותיו מדגיש את המשמעות הסמלית של הגבול ומראה כיצד תזווה הגבולות גורמת חוסר ביטחון, פחד ותחושת אי-בהירות. גם אצל אורלי קסטל-בלום היעדר הגבולות הוא ביטוי

1 Grossman, Writing, p. 108. ספר מסות זה של גרוסמן לא ראה אור בשפה העברית.

2 אצל טאוב, שפה אחרת.

לבעיות עמוקות בחברה ובמדינה. בדרכה הסרקסטית, קסטל-בלום מודה כי היא התחנכה על ברכי אהבת המולדת והאידיאולוגיה הכרוכה בכך, אולם היא וגם אחרים מתקשים להבין מה מותר ומה אסור במדינה שגבולותיה אינם מוגדרים.

גרוסמן וקסטל-בלום מצביעים על האנומליה הגיאוגרפית ומציגים אותה כמטאפורה ל"מצב הישראלי". לטענתם, גבולות אינם רק אזורים או סימונים גיאוגרפיים, אלא גורמים מכריעים בזהות התרבותית והפוליטית הישראלית ומקור לתחושות עמוקות של בלבול, חרדה ותוקפנות.

ספר זה, העוסק במרחב ובגבולות, מתמקד בסיפורת עברית עכשווית שנכתבה בצל הכיבוש והאינתיפאדות בין השנים 1987 ו-2007. הספר חוקר את היחסים שבין אתיקה ומרחב, ומצביע על מקומם של גבולות, או היעדרם, כלייטמוטיב מרכזי בסיפורת זו. הייצוגים הספרותיים הישראליים של הכיבוש ושל שתי האינתיפאדות מעלים סוגיות אתיות חשובות ביותר הנוגעות למיליטריזם, הומניזם, זהות לאומית, אזרחות וחיילות, חינוך ציוני, הכרה באחר, טיבה של מדינת ישראל כדמוקרטיה וריבונות הסובייקט. למרחב יש תפקיד משמעותי במסגרת חקירות ספרותיות-אתיות אלו. מבחינה פוליטית, מלחמת 1967, שהסתיימה בשרטוט מחדש של הגבולות הישראליים ובהפיכתם של השטחים הכבושים למרחב לימינלי תחת משטר צבאי, לוותה בתחושה של עוצמה רבה וגאוה; היום, לעומת זאת, תוצאותיה של מלחמה זו הן לב ליבו של מה שנתפס בעיני רבים כטרגדיה של החברה הישראלית.

טענתי המרכזית בספר זה היא שחוסר הבהירות באשר למושג הגבול בספרות הישראלית מבטא את הפתולוגיה של הכיבוש מבחינה ממשית ומטאפורית, ויוצר אזור דמדומים שמשקף את המתח האינהרנטי שבין המורשת הציונית ההומניסטית ובין השליטה באוכלוסייה הפלסטינית. פרק המבוא מציע רקע למקורות העיקריים לחריגות הישראלית, ומציג בקצרה את הפרספקטיבות התיאורטיות המרכזיות על אודות מרחב ואתיקה הנדונות בפרקי הספר.

מרחב, גבולות ואתיקה

גבולות לאומיים וזהות לאומית הם יסודותיה של מדינת הלאום המודרנית. גבולות נתפסים כמרכיב בהקמתה הטריטוריאלית של המדינה, ויצירתה של זהות לאומית – כהיבט של הבניית הלאומיות. אדריאנה קמפ מציעה לבחון את הקשרים בין גבולות לזהות במונחים של חומרה ותוכנה: החומרה היא הגבולות המתווים את הקיום המטריאלי של מדינת הלאום, והתוכנה היא כינון הזהות. בכך מדגישה קמפ את חשיבותו התרבותית והאידיאולוגית של הגבול, שתפקידו חורג מהתפקיד הפורמלי של סימון פיסות קרקע.³

בהקשר הישראלי, הקרקע היא בה בעת מדינה ובית.⁴ עם תום מלחמת העצמאות ב-1948, ישראל החילה את עקרון הריבונות הטריטוריאלית על שטחה והפעילה מנגנונים רטוריים ומוסדיים על מנת לחזק את תחושת השייכות אל הארץ ולהדק את הקשרים המסורתיים עם ישראל התנ"כית לאחר אלפיים שנות גלות. ברי כי עיצוב המרחב כטריטוריה לאומית אינו רעיון ציוני בלבד; תנועות לאומיות רבות נעזרו במגוון מנגנונים במטרה ליצור מחויבות ושייכות לשטחים מסוימים ולעורר אהבה ומחויבות כלפי הקרקע. עם זאת, ישראל יוצאת דופן משום שבעת הקמתה מרבית אזרחיה לא היו ילידי המקום, אלא הגיעו ממדינות שונות והפכו את פלשתינה-א"י למולדתם בעודם מעצבים את הטריטוריה החדשה ברוח שאיפותיהם הלאומיות.

מלחמת ששת הימים (1967) החדירה לשיח הלאומי מושג חדש – הקו הירוק, שהפריד את מדינת ישראל מהשטחים הכבושים שבגדה המערבית. זו הייתה נקודת המפנה שערערה את היחסים שבין לאום לטריטוריה.⁵ קודם ל-1967 דומה שהיה קונצנזוס ביחס לכך שהמרחב

3 קמפ, פני יאנוס, עמ' 16.

4 גורביץ, על המקום; גורביץ וארן, על המקום.

5 הסוגיה המורכבת של מזרח ירושלים ראויה לניתוח נפרד ונרחב, שאין מקומו כאן. כמו כן, מכיוון שאני מבקשת להתמקד בספרות העוסקת

הישראלי כבר הוגדר ומופה;⁶ חוקרים מאשרים שלא היה דיון ציבורי בנוגע לשינוי בגבולות באותה העת.⁷ מיכאל פייגה מציין שב-1967, רק שבועות מספר לפני פרוץ המלחמה, העיתונאית והפוליטיקאית הימנית גאולה כהן שאלה את דוד בן-גוריון מה היה עונה לנכדו לו היה מבקש ממנו להגדיר את גבולות מולדתו. בן-גוריון לא היסס: "לנכד שלי אני אישיב היום כך: 'הגבולות של המולדת שלך הם הגבולות של מדינת ישראל כפי שהם היום', זהו".⁸ פייגה טוען שתשובתו של בן-גוריון כלל לא הייתה יוצאת דופן לזמנה.

תפיסת הטריטוריה הלאומית השתנתה דרמטית אחרי מלחמת 1967. הטריטוריות החדשות הקיפו אתרים חשובים שנקשרו בעבר היהודי ושמזכרים בתנ"ך – חברון, שכם, הר סיני, הכותל המערבי. אתרים חשובים אלו, שהפכו נגישים לישראלים, הציתו את הדחף המשיחי לעצב אומה יהודית בתוך הגבולות הרחבים הללו, התואמים למורשת היהודית. בה בעת, מכיוון שהשטחים האלה יושבו בצפיפות בפלסטינים, שלא היו שותפים לפרויקט הציוני ואשר איימו מבחינה דמוגרפית על הרוב היהודי בשטחי ישראל כולה, היה זה בלתי אפשרי לְעִבְרָת או לייחד את הטריטוריה (כפי שנעשה בגבולות 1948).⁹ מצב חדש זה יצר מתחים בין ניכוס לניכור, בין ההבטחה לארץ חדשה ובין העובדה שלא היה אפשר להפוך אותה לחלק אינטגרלי מהמדינה.¹⁰ מתוך כך התערפל מושג הגבול הישראלי.

אייל ויצמן מציע לראות בשטחים הכבושים אזור סָפָר:

לעומת הגיאוגרפיה היציבה של יישובים נייחים, והאיזון שמקנים גבולות ריבוניים ליניאריים וקבועים, אזורי ספר הם טריטוריות

בשליטה הישראלית על אוכלוסייה פלסטינית, לא אעסוק כאן בסיני וברמת הגולן.

6 פייגה, שתי מפות, עמ' 30.

7 Lustick, *Unsettled States*, p. 353

8 פייגה, שתי מפות, עמ' 30.

9 שם, עמ' 31.

10 שם, עמ' 12-13.

עמוקות, משתנות, מקוטעות וגמישות. קווי העימות הזמניים, המסומנים בקווי גבול ארעיים, אינם מוגבלים לקצותיו של המרחב הפוליטי אלא מתקיימים לכל עומקו. ההבחנות בין "פנים" ו"חוץ" אינן מוגדרות בבירור. [...] הארגון המרחבי של השטחים הכבושים משקף לא רק תהליך מסודר של תכנון וביצוע, אלא יותר ויותר גם "כאוס מובנה", שבו דווקא העדרה הסלקטיבי – ולעתים קרובות המכוון – של התערבות מטעם המדינה מקדם תהליך בלתי-מבוקר של נישול אליים.¹¹

על פניו, גבול מבחין בין "כאן" ל"שם" ובין "ארצי" ל"ארץ זרה", שיכולה להיות ארץ עוינת. עם זאת, ויצמן קובע כי תפקידם התקני של גבולות – להפוך את המדינה למוחשית ולהבחין בינה ובין מדינות אחרות – השתנה בהקשר הישראלי, והמיפוי של הכוחות המעצבים את היחסים במרחב משקף תמונה מורכבת שאינה חד-משמעית. ויצמן אינו מתייחס לסוגיה זו במונחים מדינתיים בלבד אלא מדגיש את החשיבות של ה"שחקנים" השונים בתחום, ובהם נוער הגבעות, הצבא, חברות ותאגידים קפיטליסטיים, פעילים פוליטיים, לוחמי התנגדות, משפטנים, ממשלות זרות, תקשורת וכיוצא באלה. כל אלה פעילים בעיצוב אזור הספר ותורמים לחוסר הבהירות שלו. כך הופך מרחב הדמדומים הזה למערכת מרחבית המורכבת מנקודות ביקורת, גדרות הפרדה, שטחי הפקר, סגר, חומות ומחסומים.¹²

קרן גרומברג מתארת את החלוקה הפנימית של הטריטוריה החדשה: לאחר הכיבוש הוצבו מחסומים ונקודות ביקורת בתוך השטחים הכבושים, כדי ליצור חלוקה של הטריטוריה שתנתק את הפלסטינים מאדמתם ולמקם את החיילים הישראליים כ"בעלים" של המרחב. מצד אחד, חלוקה והפרדה כאלה מייצגות אופוזיציות בינאריות של דמיון ושוני, טוהר וטומאה, אשר לפיהן מתחלקת האוכלוסייה בשטחים אלו; מצד שני, קיים הרצף הטריטוריאלי. וכך,

11 ויצמן, ארץ חלולה, עמ' 13-14.

12 ראו גולדשמיד, מושג הגבול; Kimmerling, Israeli State.

"היות שקל להחליף בין 'בחוק' ו'בפנים', קווי המתאר של שטח ההפקר שנמצא בתווך הופכים למטושטשים יותר ויותר ומתריסים כנגד התווייתם".¹³

חמקמקות הגבול נדונה בהרחבה בספרם של עדי אופיר ואריאלה אזולאי משטר זה שאינו אחד. אופיר ואזולאי עומדים על טבעם הסמלי של גבולות ועל השלכותיהם הפסיכולוגיות ומנתחים את סדר הכיבוש וסדר האלימות באזור. לטענתם, השטחים הכבושים אינם "חיצוניים" כמו יבשת רחוקה שאפשר בקלות להתעלם ממנה, אלא "חיצוניים" כצל מאיים: כדי להרגיש נורמליים, כדי לדמות לחברה דמוקרטית, יש להרחיק את ה"חיצוני", ואנשים נדרשים למאמצים אדירים כדי למנוע ממנו לשוב ולעלות אל פני התודעה. אולם השטחים הכבושים, אף שהם ממוסגרים, נשכחים ומוכחשים, הם למרות ועל אף הכול חלק מהזהות הישראלית.¹⁴

לעומת גבולות 1948, שנתפסו כעניין שמצדיק מאבק לאומי ועוררו סולידריות, התחום הלימינלי של השטחים הכבושים – שלא סופחו רשמית לישראל – פוגם בקשר שבין לאום לטריטוריה, מאתגר את הזהות היהודית-לאומית ומהווה עילה להתחבטויות אתיות. המרחבים הנפרשים זה לצד זה לאורך הקו הירוק יוצרים פיצול ברור בין המוסריות הלאומית המוצהרת, המבוססת על קונצנזוס רחב הרואה בישראל דמוקרטיה האוחזת בערכים מערביים וליברליים, ובין הדיכוי של ישראל את האוכלוסייה הפלסטינית בשטחים הכבושים.¹⁵ הגם שבמוצהר ישראל חתרה לביסוסו של "כיבוש נאור" – אוקסימורון שנועד לשמר את חזותה המוסרית של המדינה¹⁶ – שטחים אלו מתאימים יותר למודל של "מצב חירום" (state of exception), בניסוחו של הפילוסוף האיטלקי ג'ורג'ו

Grumberg, Place and Ideology, pp. 131–132 13

אופיר ואזולאי, משטר זה, עמ' 27, 449–448. 14

יש לתת את הדעת על מגבלות הדמוקרטיה והשוויון גם בתוך גבולות ישראל פנימה. כך, למשל, פלסטינים אזרחי ישראל חיו תחת משטר צבאי בשנים 1948–1966 מכוחן של תקנות לשעת חירום. 15

אופיר ואזולאי, משטר זה, עמ' 73–76. 16

אגמבן: 17 הם פועלים כמרחב ייעודי שהמשטר מפעיל בעיתות משבר וחירום, וזכויות היסוד בהם מוגבלות, מושעות ונדחות מכוחם של צווים לשעת חירום. שמרית פלד מתייחסת בהרחבה למצב החירום הישראלי במחקרה על הספרות הישראלית בין השנים 1967 ל-1973. היא מתארת כיצד "הפעילה ישראל למעשה ריבונות עקיפה על השטח הכבוש" כשהעניקה חופש פעולה לזרוע המבצעת ואפשרה לה לפעול ללא ביקורת של הכנסת או מערכת המשפט, וכך "עקפה השיטה את הצורך בהשלטת ריבונות, שהיתה מחילה את חוקי המדינה על האוכלוסייה הפלסטינית בשטחים הכבושים ומעניקה להם אזרחות".¹⁸ שיטה זו, וההישענות על "מצב חירום", מתייחסים לרוב לפעולות זמניות (וקיצוניות). אך במקרה הישראלי, וברטוריקה הנלווית לו, המבטיחה ללא הרף "רגיעה" ו"ביטחון", המצב הזמני הפך להרגל שיכול להימשך לעולמי עולמים.¹⁹

כיבושה של הגדה המערבית החל ב-1967, אך בעשרים השנה הראשונות לקיומו רוב הישראלים לא היו מודעים לו כלל. האינתיפאדה הראשונה החדירה את אזור הדמדומים הזה לתודעתה של החברה הישראלית הרחבה באופן מוחשי ודרמטי. ההתקוממות העממית הפלסטינית, ובמיוחד מעורבותם של תושבי המקום – ובהם נשים וילדים – במחאה, הביאה לראשונה לכך שישראלים שאינם חיילים שמעו את קולותיהם של תושבי השטחים. ההדחקה, שהתאפשרה מאז הכיבוש, לא הייתה אפשרית עוד.²⁰ ירון פלג מציין כי "כאשר פרצה האינתיפאדה, היא פעלה כמו זעזוע פתאומי שחשף את התהום הגדולה שבין מילים למעשים, בין הצדקנות של הציונות, גודלה העצום של הפרזתה, והמדיניות הכעורה שלה כלפי הפלסטינים".²¹

17 Agamben, State of Exception; וראו גם Humphreys, Legalizing Lawlessness. וראו גם אגמבן, מצב חירום; שנהב, חללי ריבונות; Abuji, Palestinian State.

18 פלד, הריבון הישראלי, עמ' 13.

19 חבר, בדרנים, עמ' 196.

20 אופיר ואזולאי, משטר זה, עמ' 149.

21 Peleg, Israeli Culture, p. 33

בשנת 2000, בעקבות כישלון המשא ומתן שהובילו אהוד ברק ויאסר ערפאת, פרצה האינתיפאדה השנייה, "אינתיפאדת אל-אקצא". טרור ולוחמת גרילה נעשו לדבר שבשגרה ופיגועי טרור בוצעו ברחבי מדינת ישראל. האינתיפאדה השנייה סימנה שלב חדש בקונפליקט הישראלי-פלסטיני, אך גם העלתה אל פני השטח את הזיכרון הקולקטיבי של האינתיפאדה הראשונה. אף שהכיבוש הוא שיצר את האנומליה, שתי האינתיפאדות הן שעוררו את תחושת ההלם והדגישו את חוסר הבהירות של מושג הגבולות ואת חוסר הוודאות שבארעיותם המוצהרת. במצב זה בא לידי ביטוי טבעו הבעייתי של הגבול, הן גיאוגרפית והן מוסרית, שכן היעדר היררכיות קבועות או סדרים ליניאריים סיכל כל אפשרות לנורמליזציה או לאיזון.

ספר זה מציע קריאה מרחבית ואתית בספרות ישראלית עכשווית שנכתבה בצילן של האינתיפאדות. המערכות הפוליטיות והחברתיות בישראל משמשות בו כרקע לניתוח של נרטיבים, תיאורים, תבניות ומבנים המייצגים את עושר הייצוגים של השבר המרחבי ואת השלכותיו האתיות. בכך משתייך הספר לשתי מגמות מרכזיות בחקר הספרות של העשורים האחרונים: המפנה המרחבי והמפנה האתי. מרחב וזמן, לצד תחומי ידע כמו גיאוגרפיה או היסטוריה, מלווים את ההבנה שלנו את החברה. ואולם החשיבה ההיסטורית על החברה נקשרת במשך שנים אל הזמן ולא אל המרחב, משום שהטמפורליות בכלל, והתייחסויות לעבר ולהווה בפרט, הן הבסיס שדרכו אנו נוטים להגדיר את עצמנו ואת התפתחותנו האישית והחברתית.²² המפנה המרחבי, כפי שמתאר אנדרו תאקר, נולד כערעור על בכורתו של הזמן במחקר ההיסטורי והחברתי של המודרניזם ואחריו, מתוך הכרה ברלוונטיות של מקום, מרחב וגיאוגרפיה להבנתנו את החברה ואת עצמנו.²³

Soja, *Spatial Justice*, p. 15 22

Thacker, *Moving*, pp. 2–3 23

את ראשית המחשבה על מרחב כקטגוריה ביקורתית אפשר לייחס לחיבורו של מרטין היידגר "לבנות, לשכון, לחשוב" (1951),²⁴ המציג את ההבחנה בין בניין ובין מגורים. היחסים בין הפיזיות של הבניין (שהוא האמצעי) ובין הניסיון האנושי של המגורים (שהוא המטרה) מאפשרים להיידגר להציג את המגורים כמאפיין יסוד של היות, כמימוש דינמי של העצמי, כמצב שבו העצמי מתמזג עם סביבתו. חלוקה זו עומדת בשורשם של עיונים רבים, למשל אצל דה סרטו, שהציג חלוקה בין מקום למרחב והגדיר את המרחב כמימוש הלכה למעשה של מקום (כפי שהמסלול הוא מימוש של המפה והדיבור הוא מימוש של המילה).²⁵ במאמר אחר התייחס היידגר גם לקשר שבין זמן ומרחב. בתארו את המאה העשרים הוא טען כי בניגוד למאות הקודמות, במאה זו "כל מרחקי הזמן והמרחב מצטמצמים [...] אך הביטול הקדחתני של כל המרחקים אינו יוצר קרבה, היות שקרבה אינה עשויה מצמצומו של מרחק".²⁶ התנאים של "דחיסות" הזמן והמרחב מדגישים שהקשר האנושי אל המרחב איננו מוגבל רק לעיון גיאוגרפי. אותו קשר אל המרחב זוכה לפיתוח גם בעבודתו של גסטון בשלאר, בספרו הידוע הפואטיקה של המרחב (1958). בשלאר התייחס לאתרים קונקרטיים והציע לראשונה טופוגרפיה של מרחבים אינטימיים, שיצר באמצעות איסוף וחקירה של דימויים ו"הענקת ערך אונטולוגי לדימויים, דהיינו את הדיאלקטיקה של פנים וחוץ, שמובילה לדיאלקטיקה של פתיחות וסגירות".²⁷

אנרי לפבר טען כי המרחב מיוצר באמצעות פרקטיקות חברתיות המעניקות משמעות, והצביע על הקשר בין מרחב להבניה חברתית. בספרו המרחב הוא מוצר (1974), הנשען על מחשבה מרקסיסטית, הוא מבסס את ההנחה כי כל מרחב מעוצב ובנוי באמצעות אידיאולוגיה, וטוען כי גם הטבע הוא "חומר גלם שעליו פעלו הכוחות היצרניים

Heidegger, Building, p. 158 24

דה סרטו, המצאת היום, עמ' 246. 25

Heidegger, The Thing, p. 163 26

Bachelard, Poetics, xxxix 27

של החברות השונות כדי ליצור את המרחב שלהם",²⁸ המייצג את יחסי הגומלין החברתיים של ייצור ושעתוק. לפבר מבחין בין "עשייה מרחבית" (פרקטיקות של אנשים במרחב והאופן שבו המרחב נחוזה), "ייצוגי המרחב" (סדר ותכנון המרחב, המרחב כפי שהוא נתפס) ו"מרחבי הייצוג" (הכוללים את המרחב המדומיין ואת הסמליות שלו). בהגותו הוא מדגיש כי שלושתם פועלים בו בזמן, וכי המרחב הנחוזה, הנתפס והמדומיין כרוכים זה בזה.²⁹

מישל פוקו הוסיף לפתח את אוצר המילים של המטאפורות המרחביות ואת חקירתן ועמד על הקשר שבין מרחב לכוח. נושא זה חוצה את הגותו, ממאמרו "שאלות על גיאוגרפיה", דרך ספרו פורץ הדרך **לפקח ולהעניש** (1975) ועד לכתביו "על מרחבים אחרים" ופיתוח מושג ההטרופיה, שמשקף את הדינמיקה ואת הפרקטיקות של ארגון המרחב ואת הגבולות בין המרחב המסוים למרחבים החברתיים שמסביב לו.³⁰ לדידו של פוקו, כפי שמתאר זאת תאקר, "מרחב הוא כוח, וכוח תמיד ממוקם מרחבית בתוך החברה: יחסי הכוח החברתיים מחלחלים לכל האתרים, המרחבים והתפיסות, מרמת המיקרו עד לרמת המקרו".³¹

הקשר בין מרחב ליחסי הכוח מתואר הן מהפרספקטיבה המרקסיסטית, שנקשרת לכלכלה הפוליטית, והן מהפרספקטיבה הביקורתית הפוסט-קולוניאליסטית, אשר מתארת את המערב ויחסו כלפי טריטוריות אחרות. אדוארד סעיד, בספרו **אוריינטליזם** (1978) ואחריו **בתרבות ואימפריאליזם** (1993), שרטט את היחסים החברתיים במונחים של מרחב וכוח דרך הצגת ההבחנות בין מערכי ללא-מערכי.³² הומי באבא, שהמשיך את דרכו וחיזק את הקשר בין מרחב

28 לפבר, המרחב החברתי, עמ' 20. וראו גם Lefebvre, Space

29 Lefebvre, Space, p. 73

30 פוקו, הטרופיה; המילים והדברים; לפקח ולהעניש; Foucault, Questions. וראו גם אחרית הדבר לפוקו, הטרופיה, הכוללת גם רמז להקשר הישראלי.

31 Thacker, Moving, p. 23

32 סעיד, אוריינטליזם; תרבות ואימפריאליזם.

לזהות, ביקש לפרוע את המערכת הבינארית של הייצוגים המרחביים והתרבותיים בטענתו כי "הזמניות הלא-סינכרונית של התרבויות הגלובליות והלאומיות פותחת מרחב תרבותי – מרחב שלישי – שבו הגישור על הבדלים שאינם ניתנים להשוואה ולאומדן יוצר מתח שייחודי לקיומים גבוליים".³³ במונח "מרחב שלישי" התייחס באבא למצב של היברידיות שבו האחר התרבותי מתמזג עם ההגמוני אגב שימור ושילוב העקבות של פרקטיקות ושיחים אחרים, מבלי לתת מעמד סמכותני למקור.³⁴

גם אדוארד סוג'ה השתמש במונח "מרחב שלישי".³⁵ בעקבות קודמיו, ובמיוחד בעקבות הגותו של לפבר, סוג'ה פיתח את הדיאלקטיקה הסוציו-מרחבית³⁶ במטרה לתאר לא רק את האופן שבו התהליכים החברתיים מעצבים את הגיאוגרפיה, אלא גם את האופן שבו גיאוגרפיות מעצבות את התהליכים החברתיים ואת המעשה החברתי.³⁷ "המרחב השלישי" של סוג'ה מורכב משלושה פנים: חומרי (מטריאלי), דמיוני (מנטלי), ופן שלישי הפורע את הבינאריות ומאפשר חשיבה על מרחבים גיאוגרפיים מבלי להפריד בין החומרי לדמיוני.

ז'יל דלז ופליקס גואטרי אינם מקושרים באופן טבעי עם המפנה המרחבי, אך אי-אפשר להפריד את עבודתם ממגמה זו, במיוחד את ספרם פורץ הדרך אלף מישורים, המציע תיאוריה מרחבית חדשה. מבין המושגים המכוננים של דלז וגואטרי רלוונטיים במיוחד הריזום והדה-טריטוריאליזציה, שבהם אעסוק בהרחבה בהמשך הספר. מושגים אלו מציגים דרך חדשנית ורדיקלית לתנועה במרחב, המאפשרת לחתור תחת הבינאריות של מוקדי הכוח וליצור דה־קונטקסטואליזציה (הוצאה מההקשר) של היחסים בין תרבות למקום.³⁸

Bhabha, Location, p. 218 33

Bhabha, Third Space, p. 211 34

Soja, Thirdspace 35

Soja, Postmodern Geographies 36

Soja, Space, p. 22 37

Deleuze and Guattari, Thousand Plateaus, p. 10 38. וראו גם Deleuze

העיסוק במרחב מושפע כאמור מהמחשבה הביקורתית המרקסיסטית, ובעשורים האחרונים הוא מתמקד בביקורת על הכוחות הכלכליים והניאורליברליים. מהלך כזה מוצג למשל בספריו של דייוויד הארווי, המתייחס למתח בין מקום למרחב במסגרת המתח בין היות להיעשות (becoming/being) ובוחן את היחס אל המרחב בשלוש תקופות – תקופת ההשכלה, המודרניזם והפוסט-מודרניזם. בהמשך לטענתו של היידגר כי צמצום המרחבים הוא מאפיין של המאה העשרים, הארווי מתאר תהליך של חוסר ביטחון מרחבי;³⁹ הוא מראה דרך דוגמאות שונות שה"פרקטיקות של מרחב וזמן לעולם אינן ניטרליות במצבים חברתיים, משום שהן תמיד מבטאות מעמד או תוכן חברתי אחר".⁴⁰ הקפיטליזם ערוך באופן שקושר בין מרחב וזמן ובין כסף; כך המרחב והזמן מוגדרים באמצעות מבנה ופרקטיקות של חברה צרכנית, אשר יש בה חוסר יציבות מתמיד.⁴¹

המפנה המרחבי בלימודי הספרות מציע דרכים חדשות ומסעירות להבנת הדמיון הקרטוגרפי, שמעמיד מבנים מרחביים מדומיינים ביצירות הספרות.⁴² הוא מתייחס לייצוגים של המרחב כאל טקסטים תרבותיים ובוחן מטאפורות של מרחבים, ובכלל זה עוסק במיקומים, שטחים, מפות, מרכז ושוליים, טופוגרפיה, מעברים בין מרחבים וכיוצא באלה.⁴³ הקריאה המרחבית במחקר הספרות לוקחת אפוא בחשבון את קשת ההקשרים המרחביים שהעמיד לפבר, מהמרחב הנחוה וההתנהלות של הדמויות במרחב, דרך התכנון המרחבי ועד למרחבים המדומיינים. נוסף על כך, הקריאה המרחבית מציגה שאלות על עיצוב המרחב, התנהלות במרחב, ארגון המרחב, טופוגרפיה, מיפוי ונקודת תצפית, וכן על כתיבה פיגורטיבית ומטאפורית על המרחב. היא מצביעה על אסטרטגיות פואטיות שיוצרות ניכור או

and Guattari, Kafka

Harvey, Space, p. 27 39

Harvey, Postmodernity, p. 239 40

שם, שם. 41

Barrow, Time, p. 2 42

Thacker, Moving, pp. 3–4 43

הזרה, למשל באמצעות התקת מקום ההתרחשות לסביבה זרה או בחירה בסגנון לא ריאליסטי או לא ליניארי. כל ההיבטים הללו מצטרפים אל הקריאות הספרותיות שאציג, הנענות למפנה המרחבי. אין המדובר כאן רק בסוגיות סמנטיות, אלא גם בהבנה כי המרחביות מאפשרת פרספקטיבה אחרת ביחס להתנהלותה של החברה האנושית – לא רק במונחים של הכרת המרחב שדברים מתרחשים בו, אלא גם באמצעות הבנה של מה שקורה דרך המרחב.⁴⁴

העיסוק במרחב נוכח מאוד במחקר בהקשר היהודי והישראלי. מחקרים הדנים במרחב חושפים את האנומליה של המרחבים היהודיים, שבמשך שנים לא היו מרחבים לאומיים ולכן התעצבו באופן מיוחד בתוך מסגרות מרחביות כוחניות אחרות.⁴⁵ בכל הקשור בספרות העברית, גוף עבודות גדול התפתח בשנים האחרונות סביב קריאות מרחביות, ובו עבודותיהם של קרן גרומברג, ליטל לוי, חנן חבר, שמרית פלד, יגאל שוורץ, דפנה לויין, ברברה מאן ונילי שרף גולד. ספרה של גרומברג העוסק במקום ואידיאולוגיה בספרות הישראלית מאמץ את השפה המרחבית כדי להציג שאלות על אידיאולוגיה וזהות.⁴⁶ גרומברג חוקרת את יצירותיהם של עמוס עוז, אורלי קסטל-בלום, סייד קשוע, יואל הופמן ורונית מטלון ומדגימה תפיסות שונות של מרחב בספרות ובתרבות הישראלית. עמדתה ביחס להיררכיה של מרחב, מושג הגבול והמחסום ועמידתה על תמות מרחביות בהקשר של ישראלים, פלסטינים וערבים נוגעות גם למחקר זה. לוי וחבר חושפים אסטרטגיות פואטיות של התנגדות המאפשרות ליוצרים להציג את מורכבותן של סוגיות החובקות מרחב וזהות. לוי מציעה קריאה מרחבית בנופי הכפרים הערביים ביצירותיהם של אנטון שמאס, אמיל חביבי ואליאס חורי ומתייחסת למרחבים ספציפיים כגון

Warf and Arias, Introduction, p. 1 44

45 ראו למשל Brauch, Lipphardt, and Nocke, Jewish Topographies, pp. 1–2. אסופת מאמרים זו מציעה מחקר תרבותי והיסטורי שמשקף את

ההבניה המיוחדת הזאת.

Grumberg, Place and Ideology 46

הכפר והמערה.⁴⁷ הסיפור והלאום של חבר מתאר אף הוא את המקום והמרחב ומראה כיצד שימושים אלו מאתגרים עמדות הגמוניות. חבר דן ביצירותיהם של סופרים קנוניים וכן בסופרים מזרחים ופולטיניים, מיצחק שמי לאמיל חביבי ורונית מטלון.⁴⁸ שמרית פלד מציגה בספרה הריבון הישראלי קריאות מרחביות בפרוזה של עמוס עוז, יצחק אורפז, בנימין תמוז, שמעון בלס, סמי מיכאל, יצחק בן-נר, יורם קניוק, אברהם אפלפלד ואחרים. הפרספקטיבה שלה מעמידה במרכז את השיח על הריבונות ועל מרכיבי הזהות הישראלית ואת הקשר בינם ובין המרחב הטריטוריאלי, שיש בו גבולות וגדרות קונקרטיים ומדומיינים.⁴⁹ מחקריו של יגאל שוורץ מציעים קריאה מרחבית בספרות העברית, החל מהסופר בן המאה התשע-עשרה אברהם מאפו ועד לסופרים ישראליים עכשוויים כמו עמוס עוז. שוורץ מצביע על היחס למקום במונחים של "וקטור התשוקה" ל"המקום", וכן על המתח שאייאפשר לגשר עליו בין אותו מקום דמוי חלום ובין ביטויו האפרורי של המרחב היומיומי.⁵⁰ מחקרים עשירים ורבגוניים אלו הראו כי יש טעם רב בקריאה בסיפורת העברית בהקשר של מרחב ומקום, ואני שותפה לעמדה זו ומבקשת להעניק כלים חדשים למחקר בתחום.⁵¹

Levy, Nation 47

48 חבר, הסיפור והלאום.

49 פלד, הריבון הישראלי.

50 שוורץ, הידעת את הארץ; מה שרואים; Schwartz, Human Engineering.

51 מן הראוי להזכיר גם מחקרים נוספים שעסקו במרחב בספרות העברית, ובהם ספרה של בתיה שמעוני על סף הגאולה – סיפור המעברה: דור ראשון ושני, שבו היא קוראת את מרחבי המעברה בספרות העברית משנות החמישים, ואת ספרה של דפנה לוין המרחב השלישי: מרכז ופריפריה בספרות ישראלית, שבו היא משתמשת בתיאוריה של המרחב ומאמצת את הקטגוריה של המרחב השלישי בהקשר הפוסט-קולוניאלי של הומי באבא כדי לערוך קריאות העוסקות במרכז ופריפריה בשורה של יצירות מן הספרות הישראלית בת זמננו. שני הספרים עוסקים בעיקר בסוגיות שהמחקר הפוסט-קולוניאלי העלה אל פני השטח, והמיקוד שלהם

נוסף על מחקרים אלו יש להזכיר את עבודותיהם של יוחאי אופנהיימר וירון פלג, שאף שלא התמקדו בסוגיות מרחביות, חקרו את היחסים בין טריטוריות ובתוך טריטוריות. ספרו של אופנהיימר בוחן את ייצוג הערבים בספרות העברית במהלך המאה העשרים ומציע קריאה בטווח רחב של יצירות, שחלקן נבחנו גם כאן. ספרו של פלג על התרבות הישראלית בין שתי האינתיפאדות מציג מיפוי תרבותי וספרותי של שנות התשעים של המאה העשרים – תקופה של אסקפיזם שתחומה בין שתי האינתיפאדות, המהוות ציוני דרך סמליים. פלג דן ביצירותיהם של אורלי קסטל-בלום, אתגר קרת, גדי טאוב, עוזי וייל וגפי אמיר וחושף את ההשלכות של האינתיפאדות על התרבות הישראלית.⁵²

המסגרת התיאורטית של ספר זה קשורה אפוא למחקרים האלה וגם תתייחס לחלקם בהמשך הדברים, אך היא נבדלת מהם בכמה אופנים. הסוגיה המרכזית שנדונה כאן היא שאלת הכיבוש והאינתיפאדה. ההקשר של השטחים הכבושים ושל הגבולות מוצג בעיקר ביחס לסכסוך הישראלי-פלסטיני ולאתרים של עימות ישיר ועקיף בין חיילים לאזרחים. חדשנותו של הספר טמונה בפיתוח התיאורטי של היחסים בין מושגים מרחביים ואתיקה: במחקר זה, מרחב ומקום אינם

במזרחיות ופריפריאליות רלוונטי פחות למחקר זה. ספר נוסף העוסק במושג המקום ופחות רלוונטי כאן הוא ספרה של ברברה מאן (Mann) *Space and Place in Jewish Studies*, שבו, באמצעות חקירה של מושגי מרחב ומקום, גלות ומולדת, ריבונות, בית, רחוב וגינה, המבט המרחבי מערער על רעיון הבית היהודי. נוסף על כך, מאן בוחנת ייצוגים ספרותיים של אתרים דרך מושגי יסוד במחשבה היהודית בשלבים שונים בהיסטוריה של העם היהודי ובמימושים קונקרטיים בארץ ישראל, וכך מציגה את תפקידם הסמלי של אותם המקומות. אזכיר כאן גם שני ספרים העוסקים בערים ספציפיות בישראל: ספרה המוקדם של מאן העוסק בתל אביב *A Place in History: Modernism, Tel Aviv and the Creation of Jewish Urban Space*, וספרה של נילי שרף גולד *חיפה אהובתי*, המתמקד בחיפה ודן בחשיבותה התרבותית.

משמשים רק לבחינה של מושגים היסטוריים ואידיאולוגיים, אלא יוצרים גשר תיאורטי בין מחשבה מרחבית לתיאוריות של אתיקה. חוקרי מרחב דנו במפורש ברלוונטיות של מרחב לסוגיות אתיות. דוגמה בולטת לכך היא ספרו של סוג'ה על צדק מרחבי, המציג מחשבה אתית על אודות המרחב. סוג'ה ממפה שלושה סוגים של אי-צדק מרחבי: הראשון נובע מקביעת גבולות וארגון פוליטי של המרחב, למשל במסגרת האפרטהייד בדרום אפריקה או השלטון הקולוניאלי באסיה ואפריקה; השני מקומי יותר ונקשר לחלוקות מרחביות מעוולות שמבצעים מוסדות וחברות, למשל מפעלים מזהמים, העדפות גיאוגרפיות או סגרגציה גזענית; והשלישי קשור לאי-שוויון גיאוגרפי הנובע מתהליכי גלובליזציה.⁵³

בעניין אי-הצדק המרחבי בהקשר הספרותי כדאי לחזור אל עבודתו של אדוארד סעיד, ובמיוחד לספרו *תרבות ואימפריאליזם*, ששורותיו הפותחות כבר הפכו ידועות. שם סעיד מצהיר:

הקרב העיקרי הניטש באימפריאליזם נסוב כמובן על קרקעות; אך כשהגיעו הדברים לשאלות כגון מי היה בעל הקרקע, למי הייתה שמורה הזכות להתיישב עליה ולעבדה, מי תפעל אותה, מי שב זוכה בה ומי מתכנן עכשיו את עתידה – סוגיות אלה השתקפו, היו במחלוקת, ובמשך זמן מה אף הוכרעו על ידי נרטיב.⁵⁴

הקשר בין ספרות, מחשבת המרחב ואתיקה של מרחב זוכה לעיון ביקורתי בספרו של סעיד, החושף את הגיאוגרפיות הדמיוניות שנקשרות בפרויקט האימפריאליסטי ודן באסטרטגיות צבאיות, תרבותיות, כלכליות ופופולריות שמכוונות לשליטה במרחב. כך גורסת הנחת המוצא של סעיד:

הארץ היא למעשה עולם אחד, אשר מרחבים ריקים ובלתי מיושבים אינם קיימים בו למעשה. בדיוק כפי שאיש מאיתנו אינו

Soja, *Spatial Justice*, p. 8 53

סעיד, *תרבות ואימפריאליזם*, עמ' 17. 54

נמצא מחוץ לגיאוגרפיה או מעבר לה, איש מאיתנו אינו משוחרר לחלוטין מן המאבק על גיאוגרפיה. מאבק זה הוא מורכב ומעניין משום שהוא נסוב לא רק על חיילים ועל תותחים, אלא גם על רעיונות, על צורות, על דימויים ועל דמיונות.⁵⁵

סעיד חוקר טקסטים ספרותיים ומזהה את נקודות העיורון המרחביות של בעלי הכוח (האימפריאליסטי), ובכך הוא מאפשר את חשיפתה של ה"מיקרו-גיאוגרפיה של הכוח והשליטה החברתית", הכרוכים ללא התר בקולוניאליזם.⁵⁶ תפיסה זו של מרחב ואתיקה, ששורשיה בהגות של פוקו על מרחבים ממושטרים והמשכה בהגותו של סעיד העומדת על האפשרות לחשוף את המרחב (הכביכול ריק מאדם), תלויה מעת לעת את הקריאות ביצירות הנדונות בספר זה.

חיבור נוסף בין מרחב לאתיקה ממשיך את עבודתם של ז'יל דלז ופליקס גואטרי. בהקדמתו לאנטי-אדיפוס מגדיר פוקו את המחשבה הפילוסופית שמציעים דלז וגואטרי כ"תורה אתית" וטוען שתכליתה להתמודד עם האתגרים האתיים שמציבה סכנת הפאשיזם במובן העמוק ביותר, הצרוב בגוף.⁵⁷ מושג הדה-טריטוריאליזציה, כך מתברר, פורה מאוד, והשימוש בו יכול להיות בה בעת תיאורי (ולגעת בנושאים כמו מצב הכיבוש או הא-נורמליות של המרחב הישראלי) ונורמטיבי (ולהציע הערכה מוסרית או אתית ביחס למרחב). כלומר, יש בדה-טריטוריאליזציה היבט המאפשר לנו לתאר את המצב המרחבי הלא-ברור, אך יש בו גם היבט שקשור בערעור השייכות על הטריטוריה ובהשהיה של תפיסת הריבונות.

מרסלו סבירסקי משתמש בדה-טריטוריאליזציה כבמושג יסודי במחקרו על אקטיביזם יהודי-ערבי בפלשתינה-א"י. סבירסקי רואה בדה-טריטוריאליזציה גורם מהפכני שמשתלב במהלכים של רה-טריטוריאליזציה ומייצר ארגון מחדש של הסביבה.⁵⁸ אולם בהקשר

55 שם, עמ' 42.

56 Soja, Spatial Justice, p. 36

57 Foucault, Preface, p. xiii

58 Svirsky, Activism, p. 28

הספרותי יישומו של מושג זה עשיר בהרבה ויוצר מתווה אתי של ממש. התנועה המרחבית של הדה-טריטוריאליזציה לא רק מתארת מצבים שבהם נפרעת הטריטוריה ומטושטשים גבולות וקטגוריות קבועים ומובנים מאליהם, אלא גם מכוונת להפרה של הסדר הטריטוריאלי. הפרה כזאת עלולה להוביל לסיכון אתי, אבל היא גם מאפשרת אתיקה חדשה: היא יוצרת מצוקה שממנה יכולה לנבוע תנועה דחופה וחד-ממדית שתוביל לרה-טריטוריאליזציה באמצעות מיסודם של חוקים ומושגים חדשים על גבולות (כפי שקורה היום עם עליית תנועות הימין החדשות במדינות רבות); אבל מצד שני אם נתפוס אותה במובן הערכי והאתי, היא פורעת את אחדותם של הזמן והמרחב ויכולה לאפשר עיון וחקירה ביקורתיים שיכולים להוביל לפרדיגמות חדשות.

שתי האפשרויות הללו עולות בקנה אחד עם ההבחנה של דלז וגואטרי בין הדה-טריטוריאליזציה יחסית לדה-טריטוריאליזציה מוחלטת. הראשונה היא "מרובדת או שכבתית",⁵⁹ ואינה משפיעה על סדרם של דברים, ואילו השנייה מציינת "תנועה אבסולוטית", כלומר את חוסר האפשרות לשוב ולהיות בטריטוריאליזציה.⁶⁰ שני האופנים של הדה-טריטוריאליזציה יכולים להיות חיוביים או שליליים מבחינה אתית: הדה-טריטוריאליזציה יחסית היא שלילית כאשר היא נתונה לאופנים של הדה-טריטוריאליזציה שחוסמים כל קו מילוט (line of flight) מהסדר בגלל האימוץ המהיר של תבנית חדשה, אך היא חיובית כאשר קו המילוט הוא זה שחולש על הדה-טריטוריאליזציות משניות ואינו מאפשר סיגור או מוחלטות; הדה-טריטוריאליזציה מוחלטת היא חיובית כשהיא מובילה ליצירתו של דבר מה חדש, אך היא שלילית כאשר היא מנביעה כאוס וטירוף.⁶¹

החיבור בין מרחב לאתיקה מעניק פרספקטיבה חדשה לא רק

59 דלז וגואטרי משתמשים במונחים מתחום הגיאולוגיה – stratic interstratic. ראו Deleuze and Guattari, *Thousand Plateaus*, p. 62.

60 שם, עמ' 55.

61 Patton, *Deterritorialization*, pp. 73–74.

להקשר המרחבי אלא גם למה שמכונה "המפנה האתי" בביקורת הספרות בת זמננו.⁶² שורשיו ההיסטוריים בדיאלקטיקה המורכבת שבין ספרות למוסר ואפילו בוויכוח הקדום בין אריסטו לאפלטון, שתפיסותיהם המנוגדות ביחס לאמנות המייצגת מחלחלות אל החלוקה הבינארית בין התפיסה הדוגמטית הדידקטית, שרואה בספרות כלי מחנך, ובין התפיסה הפורמליסטית האסתטית, שפוטר את ההקשר המוסרי בטענה כי אינו רלוונטי. גם הפילוסופים של הנאורות ושל המודרנה במאות הקודמות, ובהם דקארט, יום וקאנט, היו "ספקניים ביחס לדמיון היצירתי של משוררים וסופרים".⁶³ הדמיון הספרותי נתפס כלא-רציונלי וכמוליך שולל, ולפיכך ככזה שאין ביכולתו לתרום לעקרונות אתיים פורמליים.

במהלך המחצית הראשונה של המאה העשרים, עם התבססותה של הפילוסופיה האנליטית מחד גיסא והתפתחות "מדע הספרות" הפורמליסטי והסטרוקטורליסטי מאידך גיסא, נדמה היה שהקרע בין ספרות לאתיקה עמוק מתמיד. עם זאת, כעבור כמחצית המאה השתנתה התמונה בשני התחומים. העלייה המחודשת של זרמים ניאור-אריסטוטליים בפילוסופיה של המוסר תרמה לחיבור בין אתיקה לנרטיב, בהציעה לראות את המוסר כחלק מחיים שלמים בעלי הקשרים תרבותיים והיסטוריים, כלומר כחלק מנרטיב של חיים. אליזבת אנסקומב, במאמרה החשוב מ-1958, התוותה את הדרך לדיון במכלול ההקשרים המוסריים של הפרט כאשר תקפה את תורות המוסר החובתיות בטענה כי הן מתאימות רק לחברה שמאמינה באלוהים.⁶⁴ כך, המחויבות הכפולה של האתיקה למודלים מופשטים ולחוויה האנושית, והמחויבות של הספרות הן לעקרונות אסתטיים והן לתמות נרטיביות, יצרו קשרים מורכבים בין שני התחומים. חוקרים כאלסדייר מקינטייר, מרתה נוסבאום, קורה דיימונד ואייריס

62 למבוא על ביקורת אתית ראו Mendelson-Maoz, Ethics; וראו גם מנדלסון-מעוז, מעבדה מוסרית.

63 Novitz, Literature and Ethics, p. 94

64 Anscombe, Moral Philosophy

מורדוך⁶⁵ החלו לאמץ את הספרות אל תוך השיח המוסרי, מתוך הנחה כי טקסטים נרטיביים יכולים להעניק "אוצר מילים חדש של תשומת לב", במילותיה של מורדוך.⁶⁶

ההנחה שבבסיס החיבור בין ספרות ואתיקה היא שהספרות היא צלע בתוך משולש המורכב מהפילוסופיה, שבנויה על ההפשטה והמוחלטות של התיאוריות המוסריות; החיים, שבהם טיבם הגולמי של חומרי המציאות אינו מאפשר החלה מוחלטת של עקרונות אתיים; והספרות, שיש לה מאפיינים ייחודיים ובהם החומר המארגן והמוכנה מחד גיסא ומורכבות החוויה האנושית מאידך גיסא.

כמו הגיוון הרב שאפשר למצוא במחקר המפנה המרחבי, גם המפנה האתי התגבש בשורה ארוכה של מחקרים, המציגים את הספרות כאפשרות להדגים רעיונות פילוסופיים ולשפוך אור על היי מוסר של ממש. הספרות יכולה "לספק את סוג החוויה שנדרשת כדי לפתח את כושרו של אדם לשיפוט מוסרי",⁶⁷ וכשהיא מפיתה רוח חיים בביצוע הממשי של סוגיות אתיות מסוימות היא "מגשרת על הפער בין עקרונות אתיים מופשטים והתנאים המוחשיים של מקרים אמיתיים".⁶⁸ לעיתים קרובות טקסטים ספרותיים מציגים מצבים מורכבים באור חדש ויוצרים אפשרות לניסויים מחשבתיים ולחקירות אתיות.⁶⁹ כך הספרות יכולה לשמש כמעבדה למוסר,⁷⁰ כמרחב בטוח ודמיוני שבו ניתן להטיל ספק באמונות ובמנהגים, להשיב רעיונות שאברו,⁷¹ לבחון תיאוריות ואת אופני היישום שלהן, לבדוק תרחישים

Adamson, Against Tidiness; Diamond, Losing Concepts; MacIntyre, 65
After Virtue, Whose Justice; Nussbaum, Love's knowledge, Poetic
Justice

Murdoch, Against Dryness, p. 49 66

de Man, Argument, p. 563 67

Tomlinson, Perplexed, p. 126 68

Carrol, Art, Wheel of Virtue; Currie, באשר לניסויים מחשבתיים ראו 69
Moral Psychology. באשר לחקירות אתיות ראו McGinn, Ethics

Hakermulder, Moral Laboratory 70

Diamond, Losing Concepts 71

ועמדות ולגבש עקרונות רצויים. היא מאפשרת את ההיודעות לחוסר השלמות של החיים,⁷² ויוצרת מגע מיוחד עם הקוראים ויחסים מורכבים בין הקוראים למספרים ולמחברים.⁷³

בעידן של פוסט־מודרניזם, דקונסטרוקציה ופוסט־קולוניאליזם התווספו לקריאת הספרות בהקשר האתי מוקדים חדשים,⁷⁴ מתוך רצון לערער על מבנים קיימים ולחשוף את ההכרה בכך שכל טקסט מותיר שיירים של סוגיות חברתיות, פוליטיות ואתיות, בגלוי או באופן לא מודע.⁷⁵ מחשבה כזאת על ספרות ואתיקה מביאה עימה ספקנות מהותית באשר ליסודות השיח האתי המערבי, כפי שמתארת רוזי בריידוטי,⁷⁶ וחושפת את הסכנה מפני פטרנליזם אתי הפועל על יסודות של ניגודים בינאריים ועלול להפוך ל"כלי אידיאולוגי", בניסוחו של פרדריק ג'יימסון.⁷⁷ אנדרו גיבסון הזהיר מפני מצב שבו החיבור בין אתיקה לספרות ישאיר את הכותב ב"גובה אולימפי", כמי שמביט מעמדת עליונות על אחרים;⁷⁸ ואכן, המוקד של החשיבה האתית הביקורתית נוגע גם בתיאוריות של כוח ועוסק בחקר של "נוכחות והיעדר" – כלומר, החקירה האתית שואלת לא רק על הייצוג הקיים אלא גם על הייצוג החסר.⁷⁹ סוג זה של חשיבה־מחדש פוסט־מודרנית על אתיקה מעלה שאלות חדשות על אחריות, סבל, אלימות, מחויבות או סוכנות, וגם מאפשר התמקדות בנושאים שהוזנחו קודם לכן – הקשריות, אחרות, אמביוולנטיות, פגיעות, וההטרונגניות שאינה ניתנת לצמצום של החיים האנושיים. יתר על כן, כפי שמראה ענת מטר במסה על דלות המוסר, עמדות אלו מנסות לערער על הדיכוטומיה

Nussbaum, *Love's knowledge*, p. 28 72

Booth, *Company* 73

Eagleton, *Postmodernism* 74

למשל ג'יימסון, הלא־מודע. 75

Braidotti, *Vulnerability* 76

Jameson, *Political Unconscious*, p. 115 77

Gibson, *Postmodernity*, p. 11 78

Buell, *Pursuit*; Attridge, גם וראו Fahraeus, *Introduction*, p. 7 79

.*Innovation*; Harpham, *Getting it Right*, *Shadows of Ethics*

או על החדר-כיווניות שבין מוסר ואתיקה לאידיאולוגיה, עד לטענה הרדיקלית כי "השיח האתי תמיד משני לשיח הפוליטי".⁸⁰

קריאה מרחבית אתית יוצרת חיבור מרתק בחזית התיאוריה של הספרות ושל מדעי הרוח משום שהיא מציגה דרכי חקירה חדשות. השילוב בין הצבעה על ההבניה המרחבית במונחים של דומיננטיות וכוח, תפיסת צדק מרחבית והתנועה של הדה-טריטוריאליזציה, ובין מושגי מפתח בתחום הפילוסופיה של המוסר כגון אתיקה צבאית, מוסר ופטרנליזם, המושג מעורר המחלוקת "מזל מוסרי", אתיקה של שכול, שאלות על אמפתיה ועל מקומה של אנלוגיה – כל אלה מאפשרים לחשוף לא רק את חשיבותם של גבולות וטריטוריה במחלוקות אתיות, אלא גם את כוחה של הספרות כמייצרת משמעות עמוקה בשדה השיח המוסרי בישראל.

בשרטטו את הנרטיב הלאומי בספרות העברית, טוען חנן חבר:

[...] מה שנותר קבוע ועמיד כשלב הכרחי בכל הגלגולים של הסיפור הטלאולוגי הנפוץ הזה של בניית הזהות של "הספרות העברית" הוא המפגש עם המרחב [...]. נוכחות המרחב כנקודת מפנה, כשלב הכרחי, חוזרת ונשנית בסיפור הבסיסי של הכינון הלאומי, שמממש תהליך של התערות ריבונית באדמה, בטריטוריה.⁸¹

חבר מראה את הקשר בין הספרות העברית ובין המרחבים שבהם היא נוצרה – מתחייתה באירופה ודרך הפיכתה לספרות לאומית בארץ ישראל. אני מבקשת להמשיך ולבחון את הנרטיב הלאומי בהקשר המרחבי, אך למקד את הדיון בעידן האינתיפאדות, כאשר הסוגיות הנוצרות אינן כרוכות עוד בתהליך ההתערות הריבונית

80 מטר, דלות המוסר, עמ' 14.

81 חבר, מפה של חול, עמ' 168.

ובניית הזהות הלאומית אלא בהתמודדות עם היחסים המורכבים של גבולות, טריטוריה וזהות.

מאז ומעולם היה לקהילה הספרותית בישראל תפקיד חשוב בזירה התרבותית, בהביעה תמיכה או ביקורת (עקיפה או ישירה) כלפי ההשקפות ההגמוניות. במהלך שנות הארבעים של המאה העשרים, הספרות העברית הושפעה מהריאליזם הסוציאליסטי והתמקדה בגיבורים שנתפסו כאבות טיפוס אצל בני זמנם, שיישבו את הקרקע ונלחמו למען ריבונות עליה. הרעה הרווחת הייתה שהסופרים מחויבים לעיצוב הזהות הלאומית החדשה ולקידום הומניזם וערכי מוסר. בשנות החמישים כתב הסופר חיים הזז כי תפקידה של הספרות הוא לתאר את המצב בישראל באומץ ובאופן אחראי, לבטא את קול המצפון, לשקף את גדולת הרוח ולחשוף את השחיתות.⁸² עמדה זו הייתה חלק מקונצנזוס תרבותי שעודד את בנייתה של ספרות לאומית אך גם את גיבושה של תפיסה הומניסטית שמחויבת לביקורת ולחשיפת עוולות, מתוך מטרה לטפח את האתוס של המדינה החדשה ותושביה.⁸³ גלנדה אברמסון מדגישה את התפקיד הכפול של היוצרים בישראל:

באופן כללי, הדיאלקט הפוליטי בספרות הישראלית לא היה אפוא עניין פשוט של מחאה נגד ממשל שאינו אהוד, היות שממשל זה נוכח לכל אורך ההיסטוריה של המדינה מאז 1948 [...] האינטלקטואלים הליברליים, שהיוו את הקבוצה השלטת מבין הסופרים הישראלים למן ההתחלה, הפגינו נטיות חתרניות אפילו כאשר תמכו להלכה והזדהו באופן מסורתי עם מפא"י.⁸⁴

למעשה, דורות של סופרים ישראלים, משנות הארבעים ועד לשנות השבעים, לא רק שתמכו ברעיון הלאומי אלא אף הביעו הזדהות עם מפלגת השלטון. לא היה בכך כדי להשתיק דברי ביקורת, אולם במבט לאחור אי-אפשר להתכחש לאפשרות שהיה זה גורם ממתן.

82 הזז, הספרות העברית, מצוטט אצל אופנהיימר, מעבר לגדר, עמ' 169.

83 אופנהיימר, השיח המוסרי, עמ' 282. וראו גם אופנהיימר, מעבר לגדר.

84 Abramson, My Land, p. 225

ייתכן גם כי זה פשר העיכוב וההיסוס שאפיינו את תגובת הספרות לכיבוש אחרי 1967. הכיבוש אילץ את החברה הישראלית לבחון את הנרטיב הציוני שעמד ביסודה ולהתמודד עם הסתירות האינהרנטיות לציונות, תנועה שדגלה ברעיונות הומניסטיים ליברליים ואוניברסליים אך בה בעת יישמה אידיאולוגיה לאומית שאפשרה שלטון צבאי על אוכלוסייה פלסטינית. לא קל היה לשאת באחריות הכרוכה בעמדה ביקורתית כזאת.

זאת ועוד, היות שהכיבוש לא עמד במרכז תשומת הלב התרבותית בעשורים הראשונים שאחרי מלחמת ששת הימים ועד פרוץ האינתיפאדה ב־1987, אין זה מפתיע שהספרות העברית של עשרים שנות הכיבוש הראשונות התמודדה עם הנושא לעיתים רחוקות בלבד. במהלך שנות השבעים ובראשית שנות השמונים התייחסו לכיבוש כמה מחזאים (כדוגמת יוסף מונדי, חנוך לוין ויהושע סובול) ומשוררים (למשל מאיר ויזלטיר, יצחק לאור ודליה רביקוביץ), אולם הסיפורת העברית איחרה להגיב למצב הפוליטי ונטתה להתמקד בקונפליקט הערבי-ישראלי ובמלחמות 1956, 1967 ו־1973 (וראו לדוגמה יצירותיהם של עמוס עוז וא"ב יהושע משנות השישים ועד שנות השמונים). בשעה שטקסטים רבים בתקשורת הביעו ביקורת כלפי המצב, הסופרים נמנעו מלהתמודד עם הכיבוש ועם הסוגיות האתיות והמרחביות שהוא עורר.

לפי דן אוריין, מלחמת לבנון הראשונה היא שהציתה את ראשיתו של הדיון בשאלה הערבית/פלסטינית ובכיבוש, אף שהקונצנזוס הישראלי בעניין החל להיסדק כבר במהלך מלחמת 1973 וביתר שאת במהפך של 1977, שהביא לסיומן של שלושים שנות שלטון מפא"י והוביל לשינוי עצום בפוליטיקה הישראלית. מלחמת לבנון חשפה בקיעים עמוקים בסולידריות הלאומית והביאה לעלייתה של תנועת נגד שעורדה סירוב אזרחי.⁸⁵ המצב הקצין עם האינתיפאדה של 1987 והוביל לשינוי רדיקלי בשיח הספרותי. טקסטים ספרותיים רבים החלו

לתאר את הכיבוש, את האינתיפאדה ואת האלימות הקיצונית והאשמה הכרוכות בהם, כשיקוף של פתולוגיה לאומית.

הסיפורת שעוסקת בכיבוש ובשתי האינתיפאדות מתמודדת עם הדיון הפוליטי והתרבותי שהתקיים ושממשיך להתקיים בישראל, ומציעה רעיונות מרחביים מעוררי עניין. אמנם לא כל הטקסטים מתייחסים ישירות או באותה הדרך לסוגיות של מרחב וגבולות, אך טווח הנושאים המרחביים שהם מציגים ממחיש את האבנורמליות שבמצב זה ומציב אותה בלב ליבו של הריקבון המוסרי. יתר על כן, ניתוח הייצוגים המורכבים של הכיבוש ושל האינתיפאדות חושף לעיתים קרובות גם את הקונפליקט הפנימי של הספרות הישראלית – בין נטייתה ההומניסטית, או המוסרית והאתית, שנתפסת לרוב כתואמת את השמאל הפוליטי בישראל והמבליעה את הטענה המפורשת של מטר כי "המוסרי הוא שמאלי"⁸⁶, ובין קבלה של הכיבוש ושל מציאות החיים הכרוכה בו. עמדה זו מרמזת על מידה של מוסר כפול ומציבה מראה בפני החברה הישראלית, סופריה ואנשי הרוח שלה.

פרקי הספר

גוף היצירה שנכתב בין 1987 ל-2007 חושף מגוון רחב של תמות, נרטיבים ואסטרטגיות פואטיות. מסגרת הזמן הזאת ממקדת את הבחינה של הספרות הישראלית בתקופה שבין ראשיתה של האינתיפאדה הראשונה ועד לתוצאותיה המאוחרות של האינתיפאדה השנייה. ספרות זו משרטטת דיוקן מקיף של החייל הישראלי ומתארת את השטחים הכבושים ואת החיים בערים כדוגמת תל אביב וירושלים. היא כוללת הן כתיבה ריאליסטית והן תיאורים פנטסטיים-גרוטסקיים, ומציגה

נקודות מבט שונות – של חיילים, של אזרחים ושל פלסטינים – באמצעות דרכי מסירה שונות: כתיבה אישית בגוף ראשון או כתיבה בגוף שלישי, כתיבה בדיבור משולב או מיקוד בדמות. הנושאים הנדונים בה אמנם אינם מוגבלים למסגרת הזמן האמורה, אבל בשני העשורים הללו אפשר לראות תקופה היסטורית וספרותית העומדת בפני עצמה שבה יצירות אלו, על אף שונותן, מציגות תמה מרכזית שמבטאת באינטנסיביות את חולייה של חברה שאיבדה את דרכה. אחת ממטרותיו העיקריות של ספר זה היא להראות כי אפשר לתפוס את חולי הכיבוש באופן המקיף ביותר באמצעות קריאה של מרחב, גבולות ואתיקה.

הספר מורכב משני שערים. השער הראשון, שכותרתו "בלב המאפליה", כולל שלושה פרקים ומתמקד בחייל הישראלי ובשטחים הכבושים, מתקופת האינתיפאדה הראשונה בסוף שנות השמונים ובראשית שנות התשעים ועד לאינתיפאדה השנייה. השער השני, שכותרתו "עורף" הוא כולל ארבעה פרקים, מציע דיון ביצירות המתרחשות במרחבים אזרחיים בישראל – בעיקר בתקופת האינתיפאדה השנייה ואחריה – ובוחן את אופני השפעתו של הקונפליקט על חי היומיום בישראל.

פרקי השער הראשון מנתחים את השינוי שחל בדמות החייל הישראלי, מגיבור נערץ לסוכן של רוע. שני הפרקים הראשונים מתארים כיצד הספרות משקפת התפתחות זו, שראשיתה בתפיסה את החיילים ככפופים לכוח שנכפה עליהם, המשכה בדימוי של החיילים כקורבנות של מכונת המלחמה הלאומית, וסופה בעמדה ביקורתית ביחס לאתוס הצבאי ולפגמים האתיים שבו. הפרק השלישי עוסק בספרות המתארת את חייהם של פלסטינים בשטחים הכבושים.

הפרק הראשון, "על גג פח לוחט", דן ביחסים שבין מרחב לאתיקה כפי שהם מתבטאים בסצנה שחוזרת בטקסטים ספרותיים רבים: חיילים מחרימים בית פלסטיני או משתלטים על גגו כדי לפקח על הרחוב הפלסטיני ולאתר מבוקשים. סיפורו של גלעד עברון "הבז" (מתוך מראה מקום, 2003), סמל ראשון מוסטפא רבינוביץ'

של אשר קרביץ (2004), לך לעזה של שי להב (2005), אש ידידותית של א"ב יהושע (2007), דופק של יניב איצקוביץ' (2007) ומשאלה אחת ימינה של אשכול נבו (2007) – כל אלה מתארים סצנה שבה לחיילים יש יתרון מרחבי וטופוגרפי שמייצר עליונות. הדיון על המרחב נסמך על הספר *On Killing* של דייב גרוסמן, חוקר העוסק בהיבטים הפסיכולוגיים והחברתיים של חיילים בקרב ומנתח את השלכות המרחק הפיזי בין חיילים לקורבנותיהם. העיסוק במרחב ובטופוגרפיה נע מהטווח הרחוק, שבו אין ביכולתו של החייל לראות את קורבנותיו בבירור, אל המפגש פנים אל פנים עם הפלסטינים; ככל שהמרחק מתקצר והמפגש הופך לאינטימי יותר, כך מתחדדת ומתגברת האימה. הקריאה המוצעת בפרק זה מתבססת גם על הניתוח של אורלי לובין (2006) את סרטה של דינה צבי-דיקליס נקודת תצפית (1991), המאפשר אף הוא לבחון את השפעותיהם של השינויים במרחק ואת הסצנה החוזרת, ולדון באמצעים הפואטיים שמשמשים את הטקסטים השונים בתארם את היתרון המרחבי של החיילים.

בפרק השני, "ללא מזל", מתוארים הקונפליקט של החייל ועמדתו ביחס להתרחשויות. פרק זה מציג מבנה אתי המאפשר הבנה מעמיקה של הסיטואציה המרחבית והתמקדות בסוגיות של אחריות אישית, בחירה חופשית ורגשות האשמה של החיילים, המשתקפים במטבע הלשון "יורים ובוכים". ביטוי זה, המתאר מעין "מלכוד 22" שבו החיילים לכודים במרחב מובחן שהמציאות בו שונה והנורמות חריגות, משקף תפיסה דואלית של החייל הן כמקרבן (שאחראי לסבל הפלסטיני) והן כקורבן (של הצבא או של המצב הפוליטי). תפיסה זו מוצגת גם בעדויות מלחמה – ספרותיות וביוגרפיות – בספרות ובתרבות העברית, מאז 1948 ועד היום. עוד מציע הפרק לאמץ את המושג הפילוסופי "מזל מוסרי", שהפילוסוף האמריקני תומס נייגל פיתח כדי לנסח את מאפייניו של הדואליזם הזה. "מזל מוסרי" מתאר מצב שבו הסוכן (מבצע הפעולה) זוכה להאשמה או לשבח בשל הערך המוסרי של פעולה שביצע, אף שהיבטים מרכזיים בפעולה עצמה תלויים במשתנים שמעבר לשליטתו. הטענה המרחבית היא כי

הימצאות החיילים באזור הלימינלי של השטחים הכבושים היא מרכיב מהותי בתהליך איבוד השליטה על מעשיהם, ובסופו של דבר תהליך זה מוביל להתנהגות צבאית שלא היו מגלים בשום מצב אחר. קריאה בסיפורת שנכתבה בתקופת האינתיפאדות באמצעות חיבור התנועה המרחבית למושג "מזל מוסרי" מאפשרת אפוא להסביר באמצעים פילוסופיים את התופעה של עדויות מלחמה ישראליות ואת המושג "יורים וכוכים". בפרק זה אני בוחנת את היצירות **תעתועון** ליצחק בן-נר (1989), **ארנבוני גגות** מאת רועי פוליטי (2001) ו**תסמונת המחסום** מאת לירן רון פורר (2003), וכן טקסטים שהוצגו בפרק הראשון.

הפרק השלישי, שכותרתו "העין השלישית", מתמקד ביצירות שמתארות את הפרספקטיבה הפלסטינית באמצעות שימוש בדמותם של מספרים פלסטינים. הפילוסופיה של המוסר נדרשה פעמים רבות להתמודדות עם סוגיות של "נקודת מבט" באמצעות בחינה ואתגור של עצם הטענה לאובייקטיביות. ניגל, למשל, בחר בכותרת *The View from Nowhere* לספרו מ-1986,⁸⁷ שבו הוא מבטא את ההנחה התיאורטית שצריך לגשת לשאלות אתיות מנקודת מבט ניטרלית. ברי אמנם כי עמדה כזאת אינה מעשית בחיי היומיום, אך הספרות מספקת אפשרות ייחודית להחליף פרספקטיבות ולאמץ נקודות מבט שונות. פרק זה מתמקד ביצירות של סופרים יהודים-ישראלים שמתארות (גם אם באופן מוגבל) את ההתרחשות דרך מבטם של זקנים, נשים וילדים פלסטינים ומתמקדות בסבלם תחת הכיבוש. כמו כן אני דנה בו בסוגיות התרבותיות והאתיות הכרוכות בניכוס קולו של הנתין על ידי הכובש ומנתחת את ההכרעות האסתטיות של הסופרים, כגון השימוש בגרוטסקה ובמרחבים שאינם ריאליסטיים. שלוש יצירות עומדות במרכז הדיון: **חינוך הגדי** מאת דוד גרוסמן (1983), **אגדות האינתיפאדה** מאת דרור גרין (1989), ו**אותיות השמש**, אותיות הירח לאיתמר לוי (1991).

השער השני של הספר, "עורף", דן בטקסטים ספרותיים העוסקים באופנים שבהם חיי היומיום בישראל מושפעים מהקונפליקט הישראלי-פלסטיני. מרבית הטקסטים הללו נכתבו לאחר רצח רבין ובמהלך האינתיפאדה השנייה, עם התפוגגות התקווה להסכם שלום עתידי. בתקופה זו אחזה בחברה הישראלית תחושה קשה של חוסר ודאות ואף ייאוש. היצירות הנדונות אינן מתמקדות בנקודות החיכוך שבין ישראלים לפלסטינים ואינן ממוקמות בשטחים הכבושים, ולכן לרוב נעדרות מהן שאלות הנוגעות ישירות לכיבוש והן אינן מתארות פעולות צבאיות. תחת זאת הן עוסקות בנושאים שמאירים אחרת את התמה של מרחב וגבולות: הן מתארות מעשי טרור יומיומיים המאיימים על החיים הפרטיים, דנות במקומו של השירות הצבאי בחברה הישראלית ומעלות אל פני השטח את העוצמות המטלטלות של הטראומה ושל השכול. מכיוון ששער זה עוסק ביצירות ספרות של סופרות וסופרים קנוניים ומוכרים מאוד, נדונים בו גם הקשרים תרבותיים נוספים, החל בפרסונה הציבורית והפוליטית של היוצרים וכלה במתח שבין קבלת האידיאולוגיה הציונית לחתירה תחתיה.

בפרק הרביעי והחמישי מוצגות יצירות שונות שנכתבו על ידי אותו המחבר ושעוסקות בשינויים שחלו בחברה הישראלית בתקופות שונות, מ-1970 ועד לראשית המאה העשרים ואחת או בין האינתיפאדה הראשונה לשנייה. הפרק הרביעי, "א"ב יהושע והתמתנותו של השמאל במפנה המילניום", דן בדמות האב השכול שמופיעה ברבות מיצירותיו של יהושע – החל בסיפורים קצרים שפורסמו בשנות השישים ועד לרומן *אש ידידותית* שיצא לאור ב-2007. יצירתו של יהושע כבר נדונה בהרחבה בהקשר של מיתוס העקדה הישראלי וסוגיית השכול, אך בפרק זה מודגשים התפתחותו של המיתוס, המשמעויות הספציפיות שנלוות לו על רקע הכיבוש והאינתיפאדה, והמשא האתי הכרוך בו.

הפרק "אורלי קסטל-בלום בין שתי אינתיפאדות" דן בשני רומנים מאת קסטל-בלום, *דולי סיטי* (1992) ו*חלקים אנושיים* (2002), ובעמדתה הספרותית הייחודית ביחס לכיבוש ולגבולות, למיליטריזם

ולטרור. דרך הפריזמה של העל-טבעי והגרוטסקי, ובאמצעות תיאורים פלסטיים ולא-ריאליסטיים של הגוף האנושי, קסטל-בלום יוצרת מטאפורה לפוליטי. כפי שכבר הראו מבקרי ספרות רבים, הסגנון שלה מאיין את מבני היסוד של המרחב ומעמיד תחתם עולם מנוכר באמצעות שימוש באלמנטים מסוימים מתוך המציאות הישראלית ושילובם בחומרים פוסט-מודרניים. הפרק עומד על ההבדלים בין שתי היצירות: ביקורת חריפה, פרובוקטיבית ואקטיבית ביחס לכיבוש ולסוגיית הגבולות ביצירה המוקדמת לעומת תיאור פסיבי ביצירה המאוחרת. הפסיביות המאוחרת ממחישה את תחושת הדיכוי שמאפיינת את החברה הישראלית, שנעה מניוון מוסרי לחרדה גדולה, שתפיסת עולמה מבוססת על תיווך המציאות דרך אמצעי התקשורת, ושהאימה והחשש הופכים אותה למריונטה על במת ההיסטוריה והפוליטיקה.

בפרק השישי והשביעי מוצגת עמדה מרחבית ואתית אלטרנטיבית. הפרק "טרורזים ופניו של האחר המת" בוחן את המנון לשמחה של שפרה הורן ואת שליחותו של הממונה על משאבי אנוש של א"ב יהושע, שראו אור ב-2004 ועוסקים במתקפות טרור במרכז ירושלים. בשני הרומנים חיי השגרה של הגיבורים מופרעים בעקבות מפגש עם זר גמור שהוא אחד מקורבנותיו האנונימיים של פיגוע טרור רצחני. באמצעות האתיקה של לוינס אני מציעה קריאה בשתי היצירות הללו ועומדת בהרחבה על הפליאה וההלם של הגיבורים בעקבות המפגש עם האחר. אני דנה גם באופן שבו המסע בשני הרומנים מאפשר לחשוף את פניו של האחר, ובהתמודדות של הרומנים עם סוגיית האחריות כלפי האחר גם לאחר פטירתו.

הפרק השביעי, "פריעת גבולות: פרספקטיבה נשית", מציג אלטרנטיבות אתיות לסוגיית הגבולות בשרה, שרה מאת רונית מטלון (2000) ובהבזקים מאת מיכל גוברין (2002). שני הרומנים פורעים בשיטתיות את מושג הגבול באמצעות הקשרים תמטיים וסגנוניים, ומערערים לא רק את גבולותיו של המרחב הלימינלי של השטחים הכבושים אלא גם את גבולות המרחב הלאומי כולו. קריאתי בפרק זה נסמכת על מושגי המרחב של דלז וגואטרי ומתבססת גם על

העמדה האתית־פמיניסטית של בריידוטי, שדרכה אפשר להבליט את משמעות האלטרנטיבה המוסרית של היצירות ביחס לריבונות טריטוריאלית. מבחינה זו, הפרספקטיבה הנשית ביצירות אלו מוצגת כאפשרות חדשנית ורדיקלית שמימושה ניגף אל רצפת המציאות הגברית.

הפרק השמיני והאחרון בספר, "על אימפריאליזם מוסרי והכשל האתי של האנלוגיה", הוא סיכום ביניים המציג עיון תיאורטי מחודש במושג ובפרקטיקה של האנלוגיה הספרותית. טקסטים ספרותיים רבים הדנים ביחסים בין ישראלים לפלסטינים מאמצים אסטרטגיה של בניית אנלוגיה בין יחידים, או בין קבוצות, או בין הקשרים פוליטיים והיסטוריים, כדי להביא את הקוראת לידי הבנה והכרה באחר. בפרק זה אני מתארת כשל אנלוגי שיסודותיו פוליטיים־תרבותיים אך גם אתיים; הטענה היא כי הספרות הישראלית נוטה לאימפריאליזם מוסרי המאפשר אמפתיה עם האחר רק מתוך עליונות. הפרספקטיבה המוצגת בפרק מחברת בין נושאים שנדונים לאורך הספר כולו, ובהם הניגוד המובנה בין המסורת ההומניסטית של הספרות הישראלית ובין החייל הישראלי, האפשרות לגיבוש אחריות אתית כלפי האחרים הפלסטינים ומקומה של האמפתיה בשיח האתי.

הספר מסתיים באפילוג קצר ובו דיון במאפייניה של ביקורת הספרות בת זמננו וסיכום האפשרויות שמעמידים הדיונים התיאורטיים בספר, המספקים כלים להבנה ולניתוח של הפרוזה הישראלית שנכתבה גם לאחר 2007.

דרך הקריאות המוצעות בפרקיו של הספר אני מבקשת לשפוך אור על היחסים המורכבים שבין מרחב לאתיקה בספרות הישראלית שנכתבה בזמן הכיבוש ובין שתי האינתיפאדות. מסיפורת ריאליסטית ועד סיפורת לא־ריאליסטית, מנקודת התצפית של החייל ועד לזו של האזרח, מגיבורים גברים ועד נשים וילדים – הספר מציג מנעד רחב של קולות הממחישים את תפקידה של הספרות הישראלית בעידן מכריע זה בתרבות ובפוליטיקה הישראלית.

תודות

Borders, Territories and Ethics: Hebrew ספרי על מבוסס על *Literature in the Shadow of the Intifada*, שראה אור באוגוסט 2018 בהוצאת Purdue University Press.⁸⁸ לכאן נוסף הפרק השמיני, שאיננו קיים במקור שבאנגלית והוא מבוסס על חלקים מתוך מאמרי "The Fallacy of Analogy and the Risk of Moral Imperialism: Israeli Literature and the Palestinian Other"⁸⁹. את הספר והמאמר תרגמה מאנגלית תום קלנר, ותודתי הרבה נתונה לה על עבודתה המסורה והמדויקת. אני מודה גם לרינה ז'אן ברוך, על עזרתה באיתור המקורות ובקריאת הטקסט וללידר ארצי על עריכת הלשון. תודה לקרן המחקר של האוניברסיטה הפתוחה, ביתי האקדמי, על שתמכה בתרגום הספר ובהוצאה שלו (מענקים מס' 37721 ו-41191). ולבסוף, תודה להוצאת מאגנס על הליווי בהוצאת הספר לאור.